

O ORTOGRAFSKIM PROMJENAMA I NJIHOVU ZNAČENJU U RANOSREDNJOVJEKOVNOM LATINITETU. PRIMJERI IZ HAGIOGRAFSKIH LATINSKIH TEKSTOVA PASIONALA MR 164

Lucija KREŠIĆ NACEVSKI

Odsjek za hrvatski latinitet
Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, 10000 Zagreb
lkresic@fhs.hr

Ranosrednjovjekovni latinitet koji se zatječe u opširnom latinskom hagiografskom zborniku Pasional MR 164 predstavlja egzotičnu riznicu za proučavanje svih jezičnih aspekata biblijskog latiniteta nebiblijskih tekstova. Pod time se misli i na ortografsko-fonološke promjene. Takve promjene odabrane su za temu ovoga rada jer su svojevrsno zrcalo lokalne zajednice i govora prema kojima se u određenim situacijama može govoriti i o mjestu i vremenu nastanka pojedinog teksta. Kao najstariji hagiografski kodeks čuvan u Hrvatskoj pisan latinskim jezikom, obiman i očuvan u cjelini, Pasional MR 164 pokazuje se kao idealan materijal za promatranje te jezične osobitosti. Ujedno se ovaj rad osvrće na pitanje važnosti i značenja ortografskih promjena pri određivanju mjesta i/ili vremena nastanka rukopisne knjige / rukopisa.

KLJUČNE RIJEČI: ranosrednjovjekovni latinitet, ranosrednjovjekovna ortografija, Pasional MR 164, latinska hagiografija

Uvod

Čuveni paleograf Viktor Novak je prije šezdesetak godina u svojem značajnom radu o karolinškoj minuskuli u Dalmaciji nemalu pažnju posvetio najstarijem (karolinškom) kodeksu Knjižnice Metropolitane, Pasionalu MR 164. U kontekstu jezičnog opisa toga kodeksa izrekao je nekoliko rečenica čije propitivanje ukazuje na cilj ovoga rada: “Jezičke osobine se takođe ne protive mogućnosti da je rukopis (nap. autora: Pasional MR 164) nastao u dalmatinskom skriptoriju. A te su jezičke osobine zapažene i u karolinškim dodacima u

E.S. (nap. autora: Splitski Evangelijar). Tako skriptor piše *abens* umesto *habens*, *cumtentus* umesto *contentus*, *aetiam* umesto *etiam*, *hubi* umesto *ubi*, itd.”.¹

O vulgarnom latinskom jeziku Pasionala, osim navođenja gornjih ortografskih pojavnosti, Viktor Novak dalje nije raspravljao, tek toliko i sasvim usputno, kao prilog svojim paleografskim dokazima. Zašto je Novak smatrao da su navedene ortografske osobitosti toliko važne da bi na njima mogao počivati jezični opis, nije poznato. Tek se može pretpostaviti, imajući u vidu njegove druge radove,² da je nastojao dokazati da naša najstarija rukopisna građa nije isključivo uvozni materijal iz stranih pisarnica, nego da je lijep broj kodeksa koji se danas čuvaju po našim i stranim knjižnicama ipak nastao u domaćim skriptorijima.

No, njegovu bismo tvrdnju zajedno s navedenim ortografskim primjerima mogli ocijeniti u najmanju ruku zbunjujućom iz barem dvaju razloga. Naime, ako se prema Novakovu navodu jezični opis može svesti na nekoliko ortografskih osobitosti, takav je teško osiromašen, reduciran, simplificiran, i posljedično pogrešan. Jasnije, ortografske osobitosti koje Novak navodi, posjeduje svaki srednjovjekovni (i novovjekovni) latinski rukopis. I drugo, prema Novaku ortografija se pogrešno prikazuje kao neki osobito znakoviti dio jezičnog opisa, a kao takva mogla bi se pak postaviti za meritum ubikacije i datacije svih srednjovjekovnih kodeksa, što je opet daleko od ispravnoga.

Nipošto se ovime ne želi reći da ortografija srednjovjekovnih tekstova nije važna ili da je možda zanemariva. Sasvim suprotno, u ovom radu postaviti ćemo pitanje koliko je zapravo važna i u kojem aspektu, mogu li ortografske karakteristike biti zaista značajno usmjerenje u dataciju i ubikaciju, odnosno, do kojih zaključaka dolazimo proučavajući ortografske osobitosti pojedinog teksta.

Tekst na kojem ćemo propitivati važnost ortografije neobično je vrijedan rukopis za hrvatsku kulturu, pismenost i povijest. S obzirom na značenje tog kodeksa i da se mnogo toga već izreklo o Pasionalu MR 164,³ u sljedećem poglavlju ćemo podsjetiti na dosadašnje zaključke, a za svaku ortografsku osobitost koja se zatječe u Pasionalu navest će se odabrani primjeri. Usput će se, radi olakšavanja čitanja, dati i definicije pojedine ortografske osobitosti. Odlomak iz *Vita sc. Martini* dodan je na kraju teksta radi ilustracije obrađenih pojava.

1. Pasional MR 164: najstariji kodeks Knjižnice Metropolitane, hrvatski najstariji hagiografski kodeks i još mnogo toga

Karolinški kodeks Pasional MR 164⁴ (dalje: Pasional) najstariji je rukopisni kodeks Knjižnice Metropolitane⁵ i kao takav u metropolitanskom fondu zauzima istaknuto i vodeće

¹ NOVAK, Pojava i proširenje, 48.

² NOVAK, *Scriptura beneventana*; NOVAK, Najstariji dalmatinski rukopis; NOVAK, *Latinska paleografija*.

³ Recentna izdanja (ostala ranija izdanja i radovi nabrojana niže u tekstu): monografija o Pasionalu: KREŠIĆ NACEVSKI, *Passion and Textuality*. Pojedinačni radovi o Pasionalu: MAGIĆ et al., *Cimelia Metropolitana*, 58–59; KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 465–471.

⁴ O karolini u Pasionalu vidi: NOVAK, Pojava i proširenje, 44–61; KREŠIĆ NACEVSKI, *Passion and Textuality*, u tisku.

⁵ MAGIĆ et al., *Cimelia Metropolitana*. Recentno: KREŠIĆ NACEVSKI, *Passion and Textuality*, u tisku. Raniji radovi: MAGIĆ, *Metropolitanska knjižnica*, 153, 421; BUDIN, *Knjižnica Metropolitana*, 166.

mjesto. Nema mu ravna u hrvatskim knjižnicama ni u drugim baštinskim ustanovama; ni što se tiče hagiografskih zbornika na latinskom jeziku, pa ni na glagoljici. Takvi su pisani znatno kasnije, ali među njima nema nijednog koji bi se opširnošću, potpunosti i značenjem mogao mjeriti s Pasionalom MR 164.⁶

Ipak, Pasional nije dio najstarije “jezgre Metropolitane”, koju čine tri kodeksa: *Sacramentarium sanctae Margaretae*,⁷ *Evangeliarium*⁸ i *Agenda pontificalis*,⁹ što saznajemo iz najstarijeg sačuvanog inventara te knjižnice iz 1394. godine.¹⁰ Na tom popisu Pasionala nema, a što se tada događalo s Pasionalom, nije jasno i možemo samo nagađati jer ga Tkalčić ipak navodi u *Inventarium cathedralis ecclesie zagrabiensis, scriptum circa ann. 1425*, dakle samo tridesetak godina kasnije.¹¹ Opravdano se misli da je najstarije kodekse donio sa sobom biskup Duh radi potreba novoosnovane Zagrebačke biskupije.¹² Dakle, najstariji metropolitanski kodeksi su mahom liturgijskog podrijetla (11. st.) bez kojih se nisu mogle obavljati liturgijske službe. No, Pasional od navedenih kodeksa sadržajno uvelike odstupa. Naime, Pasional je zbirka životopisa svetaca koja počinje životopisom sv. Andrije apostola na f.1r, a završava životopisom sv. Klementa pape na f. 257r To je kompleksno hagiografsko literarno obimno djelo sa stotinjak tekstova, za razliku od gornjih kodeksa koji sadržavaju uobičajene liturgijske tekstove. Pojava Pasionala na hrvatskom tlu upućuje da je u to vrijeme već postojao krug pismenih ljudi koji su mogli pratiti takvu literaturu.

Pasional je tvoren od dvaju dijelova. Veći i temeljni je karolinški dio s pasijama svetaca *per circulum anni*, dok je drugi, manji, beneventanski dio naknadno privezan karolinškom dijelu. Taj beneventanski dio sadrži nekoliko tekstova od kojih se sadržajem i značenjem ističe latinski životopis Marije Egipatske na f. 259r – f. 267v naslova *Vita Marie Egipciace de Greko in Latinum translata*, kojega je prepisao đakon Majon po narudžbi splitskoga nadbiskupa Pavla (1015. – 1030.). Majonov zapis s posvetnom bilješkom,¹³ koju

⁶ PETROVIĆ, Hagiografsko-legendarna književnost, 182–186.

⁷ KNEWALD, Zagrebački liturgijski kodeksi, 26–30; BUDIN, Knjižnica Metropolitana, 171: “Sacramentarium sanctae Margaretae pisan je karolinom u drugoj polovini 11.st. za benediktinski samostan sv. Margarete de Habet, a vjerojatno je donesen u Zagreb prigodom osnivanja biskupije i preuređen za potrebe zagrebačke stolne crkve.”

⁸ KNEWALD, Zagrebački liturgijski kodeksi, 112–113; BUDIN, Knjižnica Metropolitana, 171: “Evangeliarium pisan je karolinom na pergameni u 11.st. Na 1. foliji je slika kralja Davida koji nas uvodi u liturgijski raspored psalterija. Simboličke slike sv. Luke i sv. Ivana – evanđelista bogato su izrađene s mnogo fantazije i umjetničkog shvaćanja.”

⁹ KNEWALD, Zagrebački liturgijski kodeksi, 7–12; BUDIN, Knjižnica Metropolitana, 172: “Agenda pontificalis ili Missale antiquissimum – pisan je karolinom na pergameni krajem 11.st, za đurskog biskupa Charthwig (Győr u Mađarskoj). Ova liturgijska knjiga nije misal nego pontifikalni obrednik za mise tijekom cijele Crkvene godine.”

¹⁰ TKALČIĆ, Dva inventara, 119–149.

¹¹ TKALČIĆ, *Povjestni spomenici*, 162.

¹² MAGIĆ et al., *Cimelia Metropolitana*, 7.

¹³ Tekst zapisa, f.259r: “Arbiter eterne, solus mirum qui finxerat globum, iube hunc uolumen tuo sacro sereno aspicere uultu, quod pro suam adque suis debita obtulit domno Paulus, uenerabilis archiepiscopus hoc librum psalmodum, ad laudem sanctorum martyrum Domnii, Anastasii atque sanctorum Cosmas et Damiani. Sed et uos quoque studiosi lectores obnix precamur, ut cuique manu uenerit in uestris precibus me comemoretis. ‘Rex regum’ dicite cuncti, ‘Christe Deus, abde ei scelus.’ Me simul infimus diacono Maioni scriptore ut et uos Deum habeatis adiutorem et in eum feliciter letetis. Amen.” Prijevod autorice: “Vječni suče, koji si sam napravio čudesan svijet, svrni svoj svijetli pogled na ovaj svezak, ovu knjigu psalama koju je za svoje

je ostavio na f. 259r, od velikog je značenja kako za sam kodeks tako i za Metropolitano i cjelokupnu hrvatsku pisanu baštinu. Naime, iz Majonove bilješke saznajemo da je *Vita Marie Egipciace* prvi datirani i ubicirani cjelovit tekst hrvatske književnosti na latinskome jeziku, a Majon naš prvi poznati skriptor. Napisan je u splitskom skriptoriju dalmatinskom beneventanom¹⁴ i nesumnjivo je nekoć pripadao kodeksu velikih dimenzija. Očito, kad je prvobitni kodeks sa životopisom Marije Egipatske propao, taj je tekst privezan Pasionalu iz dvaju mogućih razloga. Jedan razlog privezivanja jest činjenica da karolinški dio nije imao tekst životopisa Marije Egipatske. Drugi je taj što su dimenzije i karolinškog i beneventanskog kodeksa prilično slične, ako ne i identične. Uobičajena knjižnična praksa je privezivanje tekstova sličnih dimenzija u jednu cjelinu, ako je od prvobitnog kodeksa ostao tek fragment, a poradi čuvanja takvih tekstova. Bit će da je neki srednjovjekovni knjigovežac ili skriptor uočio obje činjenice pa stoga danas karolinški i beneventanski dio čine jednu cjelinu.

Što se tiče karolinškog dijela, on je datiran u drugu polovicu ili kraj 10. stoljeća,¹⁵ najprije slijedeći mišljenja starijih, iskusnijih paleografa, a njihovi stavovi potvrđeni su našom detaljnom paleografskom analizom.¹⁶ Prvi istraživač Pasionala Franjo Rački¹⁷ ujedno je i prvi predložio takvo mišljenje. Isto su zastupali i Franjo Fancev¹⁸ i Viktor Novak,¹⁹ koji o tome i u svojim radovima nikad nije promijenio mišljenje.²⁰ U novije vrijeme paleograf Jakov Stipišić²¹ također je preuzeo taj stav. Međutim, Dragutin Kniewald i kasnije Anđelko Badurina²² bili su uvjerenja da Pasional treba datirati u 11. stoljeće, uglavnom na temelju iluminacije. Kasnije su se stavu da je Pasional nastao u 11. stoljeću i u Italiji priklonili i Radoslav Katičić,²³ Vladimir Magić,²⁴ Branka Budin²⁵ i Milan Pelc.²⁶ Međutim, paleografska analiza i sastav sanktorala, kao osobito značajni elementi datacije i ubikacije, na kojima su mišljenje o starosti kodeksa temeljili Novak i Fancev, dali nalaze koji idu u prilog 10. stoljeću. Viktor Novak, kao i Dragutin Kniewald, primijetili su da u sanktoralu nema životopisa sv. Katarine, koja se na Zapadu počela slaviti od 11. stoljeća, u slučaju da je Pasional tada napisan.²⁷ Recentna paleografska istraživanja²⁸ pokazuju elemente karoli-

dužnike i sebe prinio časni nadbiskup Pavao, a na štovanje svetih mučenika Dujma, Anastazija te Kuzme i Damjana. Pače i vas revni čitatelji ponizno molimo, kome god dode knjiga u ruke, sjetite me se u svojim molitvama. 'Kralju Kraljeva!' recite složno 'Kriste Bože, ukloni mu grijeh!' A i mene najneznatnijeg, pisara đakona Majona, da i vi imate Boga za pomoćnika i budete do vijeka sretni. Amen."

¹⁴ O dalmatinskoj beneventani vidi: NOVAK, *Scriptura beneventana*.

¹⁵ KREŠIĆ NACEVSKI, *Passion and Textuality*.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ RAČKI, *Pismen spomenik*, 47–52. Da je Rački smatrao da je Pasional napisan u 10. stoljeću, vidi se i u naslovu rada. Krešimir II. iz dinastije Trpimirovića vladao je 949. – 969.

¹⁸ FANCEV, *Kulturno-literarni rad*, 19.

¹⁹ NOVAK, *Pojava i proširenje*, 48.

²⁰ Vidi bilješku 2.

²¹ STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti*, 87.

²² KNIEWALD, *Iluminacija i notacija*, 15; BADURINA, *Iluminirani rukopisi*, 183.

²³ KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 470.

²⁴ MAGIĆ, *Metropolitanska knjižnica*, 421.

²⁵ BUDIN, *Knjižnica Metropolitana*, 166.

²⁶ PELC, *Cimelia Metropolitana*, 58.

²⁷ NOVAK, *Pojava i proširenje*, 46; KNIEWALD, *Zagrebački liturgijski kodeksi*, 106.

²⁸ KREŠIĆ NACEVSKI, *Passion and Textuality*.

ne karakteristične za 10. stoljeće, detaljno opisane u relevantnoj literaturi.²⁹ Poštovane su opće značajke karoline: slova su povezana, ali sve riječi nisu odvojene³⁰ i ne stoje svaka za sebe. Nadalje, slova su jasna, obla i proporcionalna, a cijeli rukopis odaje nenametljiv dojam. Inicijali su iluminirani biljnim i geometrijskim elementima, dok je samo jedan inicijal u obliku stiliziranog psa. Kompleksnije iluminacije koja bi značila upotrebu zvijeri, čudovišta, imaginarnih bića, i na kraju ljudskog lika, nema.³¹ Nadalje, poštovana su karakteristična slova *a*, *d*, *l*, kao i ona osobita za drugo razdoblje karoline (10. stoljeće). Ističem poneke osobitosti: malo slovo *a* redovito je zatvorenog tipa;³² haste slova *b*, *d*, *h*, *l* su uspravne i na vrhu se okreću ulijevo,³³ često je uncijalno *d*, slovo *g* ima redovito zatvorenu donju očicu, što ukazuje na 10. stoljeće,³⁴ diftong *ae* često je zamijenjeno *e* (ali neredovito),³⁵ slova *m* i *n* načinjena su u tri, odnosno dva poteza i s drugim slovima čine jednu cjelinu, a nisu samostalna kao u 11. stoljeću.³⁶ Upotrebljava se kurzivni i uncijalni oblik slova *s*, što je ipak osobitost rukopisa 11. stoljeća.³⁷ Slovo *z* gotovo je identično grčkom zeta i kurzivnog je podrijetla. Novak je smatrao da je takvo *z* derivat beneventane i da se rabio u kontaktnim područjima karoline i beneventane.³⁸ Što se tiče kratica, najčešće su suspenzije i kontrakcije, uz izrazitu nedosljednost pisara, dok su natpisivanja manje korištena. Po svim obilježjima karolina Pasionala uklapa se uz opise rukopisa 10. stoljeća, kako je smatrao Novak.³⁹ Rukopis je čitak i prohodan, ne obiluje teškim i zamršenim kraticama i ligaturama.

Nadalje, da Pasional pripada martirološkoj produkciji 10. stoljeća, pokazuju i nalazi hagiografa Guya Philliparta, koji je obradio generalne karakteristike zbirke svetačkih životopisa zapadne Europe.⁴⁰ U svojim je radovima obradio njihove razne aspekte za koje navodi termine legendariji, martirologiji i pasionali.⁴¹ Phillipart je obrađivao svetačke zbirke Italije i Zapadne Europe,⁴² dok istočnu obalu Jadrana nije uzimao u obzir te je iz njegovih izvještaja jasno da nije znao za postojanje Pasionala MR 164. Međutim, ako usporedimo podatke (o produkciji kodeksa po stoljećima,⁴³ broju svetaca u mjesecu

²⁹ STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti*; ŠANJEK, *Latinska paleografija i diplomatika*.

³⁰ Osobitost 11. stoljeća su sasvim odvojene riječi. Usp. STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti*, 86.

³¹ BADURINA, *Iluminirani rukopisi*, 185.

³² NOVAK, *Latinska paleografija*, 105; STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti*, 38.

³³ ŠANJEK, *Latinska paleografija*, 50.

³⁴ *Isto*.

³⁵ *Isto*.

³⁶ STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti*, 86.

³⁷ ŠANJEK, *Latinska paleografija*, 52; STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti*, 86.

³⁸ NOVAK, *Pojava i proširenje*, 48, što može biti podjednako dalmatinsko područje, kao i ravensko.

³⁹ U novije vrijeme pok. ak. Franjo Šanjek također je držao da Pasional potječe iz 10. stoljeća; na temelju paleografskih i kulturno-povijesnih prilika.

⁴⁰ PHILLIPART, *Les légendiers latins*; PHILLIPART, *L'édition médiévale*, 127–158; PHILLIPART, *Martirologi e leggendari*, 605–648.

⁴¹ PHILLIPART, *Les légendiers latins*, 25: "Légendier de martyrs ou Passionnaire: légendier réservé, au moins principalement, à des Passions de martyrs et à des récits les concernant."

⁴² PHILLIPART, *Les légendiers latins*, 34, autor donosi tablicu koja pokazuje rasprostranjenost hagiografskih zbirki, naglaskom na one koje sadrže pasiju sv. Ciprijana. Tablica pokazuje da su na ravenskom području nastala dva takva pasionala.

⁴³ PHILLIPART, *L'édition médiévale*, 139, donosi važnu tablicu o produkciji hagiografskih kodeksa po stoljećima, s obzirom na talijanska i netalijanska mjesta.

rujnu,⁴⁴ dimenzijama kodeksa po stoljećima,⁴⁵ produkciji kodeksa po talijanskim područjima⁴⁶) koje Phillipart donosi s podacima koji se mogu iščitati i zaključiti iz Pasionala, Pasional se potpuno uklapa u produkciju kodeksa talijanskog teritorija iz 10. stoljeća.

Utvrđeno je da najveći broj životopisa očekivano pripada rimskom sloju svetaca, potom u sličnim omjerima slijede toskansko, ravensko i umbrijsko područje, nakon čega slijedi milansko i kampanijsko, uz azijska, maloazijska, afrička, mediteranska i poneko egzotično područje. Što se tiče svetačkih životopisa, Pasional sadržava *passiones*, *vitae*, *acta* i *gesta*, uz dodatke lekcije iz evanđelja, psalme, omanje propovijedi i govore. Točnije, utvrđeno da su tekstovi Pasionala većinom *passiones*, i da samo sv. Silvestar, sv. Martin i sv. Nikola imaju *vitae*, sv. Luka i Mihael arhangel imaju *gesta*, sv. Feliks *acta*, a sv. Kvirik i Julita *miracula*.⁴⁷

U sanktoralu Pasionala čitaju se tekstovi četiriju gradskih zaštitnika: Apolinara (Ravena), Feliksa (Kampanija), Donata (Toskana) i Valentina (Umbrija). Kako bi se utvrdilo koje područje i koji svetac među ostalima imaju primat u Pasionalu, napravljena je tzv. Heinzerova metoda selekcije vodećeg svetačkog imena⁴⁸ kojom se istaknulo ime sv. Apolinara, prvog ravnorskog biskupa i mučenika.⁴⁹ Sv. Apolinar ujedno je zaštitnik grada Ravenne, slavi se 23. srpnja⁵⁰ i posvećena mu je bazilika Sant'Apollinare Nuovo,⁵¹ pa se, uza sve druge nalaze o Pasionalu, može ozbiljno pomisliti da je Pasional nastao u skriptoriju te crkve za potrebe vjernika tog područja. Do 856. godine, kada su u baziliku preneseni posmrtni ostatci sv. Apolinara, bazilika je bila posvećena sv. Martinu Turskom,⁵² čija je pasija također zapisana u Pasionalu f. 243r – f. 247r.⁵³ Kako je i u kojim okolnostima Pasional došao u Split? Može se tek pretpostaviti da ga je iz Ravene u Split dopremio neki visoki crkveni dužnosnik, a ne isključuje se ni činjenica da je donesen kao poklon Splitskoj nadbiskupiji.⁵⁴ S obzirom na velik format knjige, njezin sadržaj, a napose ako se uzme u obzir činjenica da je u Splitu crkvenim saborima 925. i 928. propisana latinska liturgija, ne bi čudilo da je dobro poznata veza između Splita i Ravene urodila transportom Pasionala.

⁴⁴ PHILLIPART, *L'édition médiévale*, 143, autor donosi tablicu s podacima iz sanktorala pasionala po stoljećima. Kao pokazatelj starosti smatra da hagiografske zbirke iz 10. stoljeća u mjesecu rujnu imaju kome-racijom osam svetaca, između kojih je svakako morao biti sv. Ciprijan, biskup kartaški. Takav je slučaj i s Pasionalom, koji u rujnu bilježi čašćenje također osam svetaca: sv. Hadrijan, papa Kornelije, biskup Ciprijan, sv. Lucija i Geminijan, sv. Matej apostol i evanđelist, sv. Justina i Ciprijan, sv. Bartolomej i gesta arhanela Mihaela.

⁴⁵ PHILLIPART, *L'édition médiévale*, 140–141. Dimenzije Pasionala su 388x282 mm, a iz Phillipartovih tabličnih prikaza možemo pretpostaviti da je Pasional nastao negdje na kraju 10. stoljeća. Naime, ne uklapa se potpuno ni u mjere 10. stoljeća, kada nastaju manji kodeksi, a ni u mjere 11. stoljeća, kada su mahom nastajali kodeksi veći od Pasionala.

⁴⁶ PHILLIPART, *Les légendiers latins*, 34.

⁴⁷ KREŠIĆ NACEVSKI, *Passion and Textuality*; PHILLIPART, *L'édition médiévale*, 144, o omjerima *tradicionalnih* naspram *modernih* svetaca u hagiografskim zbirkama.

⁴⁸ BREKO KUSTURA, *Najstarija misna knjiga*, 65–67; KREŠIĆ NACEVSKI, *Metropolitanski Pasional* MR 164, 11–25.

⁴⁹ MAUSKOPF DELIYANNIS, *Ravenna in late antiquity*, 38.

⁵⁰ Štovanje sv. Apolinara potvrđuju RM 217 i tekst BHL 623. O samom svecu opširnije AGNELUS, *Liber pontificalis*.

⁵¹ O ravenskoj povijesti, kulturi, umjetnosti na prijelazu iz antike u srednji vijek vidi: MAUSKOPF DELIYANNIS, *Ravenna in late antiquity*.

⁵² MAUSKOPF DELIYANNIS, *Ravenna in late antiquity*, 243.

⁵³ Pasija transkribirana u: KREŠIĆ NACEVSKI, *Passion and Textuality*.

⁵⁴ Mišljenje autorice.

Pitanje o dolasku Pionala u Metropolitano iz Splita također nema decidanog odgovora. Kako je naprijed rečeno, taj se kodeks ni po čemu se ne uklapa u fond liturgijskih kodeksa koje je sa sobom donio prvi biskup Čeh Duh, niti je utjecao na razvoj zagrebačke liturgije. Nekoliko je mišljenja dosada izrečeno u kontekstu migracije Pionala iz Splita u Zagreb. Ukratko, R. Katičić je smatrao da je Pional u Zagreb mogao doći sa splitskim nadbiskupom Bernardom u 12. stoljeću, koji je putovao na kanonizaciju kralja Ladislava u Ugarsku i koji je kao Toskanac mogao ondje pribaviti kodeks ili ga steći na položaju splitskog nadbiskupa.⁵⁵ V. Novak je smatrao da je Pional nastao prije Životopisa Marije Egipatske i stoga bi 12. stoljeće bilo prilično kasno za premještanje kodeksa, čime isključuje djelovanje biskupa Bernarda. No, spominje splitskog nadbiskupa Manasesa, koji je također često putovao u Ugarsku gdje se sastajao s Kolomanom i o nekoj takvoj prigodi bio je u mogućnosti ponijeti Pional, možda i druge vrijednosti.⁵⁶ I posljednje, F. Šanjek istaknuo je mogućnost da je biskup Stjepan II.,⁵⁷ koji je 1242. godine boravio u Splitu jer je bio izabran za splitskog nadbiskupa, ali se brzo vratio u Zagreb, također bio u mogućnosti donijeti Pional u Zagreb.

Ovime je izvršen vrlo kratak pregled dosadašnjih istraživanja i sva su dosadašnja mišljenja uzeta u obzir, utvrđene su temeljne paleografske osobitosti karolinškog dijela Pionala, sastav sanktorala i vodeće svetačko ime, a dane su i pretpostavke o mjestu i vremenu nastanka Pionala. Nakon tih podataka, iznosimo glavne osobitosti ortografije Pionala.

2. Ranosrednjovjekovna latinska ortografija:⁵⁸ o ortografiji i primjeri iz Pionala MR 164⁵⁹

Pitanje ortografije latinskog jezika u ranosrednjovjekovlju još je donedavno upućivalo poneke istraživače da upravo na temelju ortografskih karakteristika određenog teksta zaključuje da je riječ o “iskvarenom”, “slabo prepisanom” ili “skriptoru neznamci koji proizveo

⁵⁵ KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 470.

⁵⁶ NOVAK, Pojava i proširenje, 47.

⁵⁷ Iz usmenog razgovora.

⁵⁸ Proučavanje ortografije usko je vezano i za fonološki aspekt. Međutim, autorica je rad koncipirala prema relevantnim udžbenicima srednjovjekovnog latiniteta koji fonologiju i ortografiju opisuju pod ortografijom. Primjerice, SHEERIN, Christian and Biblical Latin, 142: “A peculiar phonology is not required in a special language, and so uniquely Christian developments in this area are not claimed by the Nijmegen School. Augustine’s ... pronunciation of a term, as well as his concern, for the sensibilities of highly educated converts, ... would hardly support a claim of a distinctively Christian phonology ...”; GODDARD ELLIOTT, A brief introduction, 1,2: 1. “Orthography was far from regular and was often influenced by local pronunciation as well as by ignorance. As Mohrmann has pointed out, Latin orthography, unlike that of modern English or French, closely followed the phonetic of the language; the spelling of CL reflected with fair accuracy the contemporary, and, in spite of the precepts of the grammarians, that spelling continued to evolve to reflect changing phonetic conditions. ... For this reason, manuscript orthography often provides valuable evidence for the evolution of the Latin language and should not be altered or ‘regularized’ to conform with artificial or ‘classical’ norms, even if the unfamiliar spellings do make the student’s task more difficult at first. ... It is impossible here to offer anything like a full description of the phonetic and concomitant orthographic evolution of Latin over a period of more than a thousand years; for lengthy discussions of the subject, see the grammars of Loeffstedt, Grandgent, and Norberg.” Autorica dalje navodi ortografska obilježja koja je i autorica rada preuzela kao vodič u raspodjeli materijala.

⁵⁹ O tome je već pisano u izdanju o Pionalu: KREŠIĆ NACEVSKI, *Passion and Textuality*.

nevaljali tekst”.⁶⁰ Takav stav je vjerojatno imao za posljedicu zaključak kako srednjovjekovni latinitet baš i nije “latinski jezik” ili “znatno odstupa od latinskog jezika”.

Takav se stav vrlo jasno očituje u atribuciji srednjeg vijeka kao “mračnog”, što se uporno koristi od renesanse naovamo. Takvo što može se objasniti i gornjim navodima o srednjovjekovnom latinitetu. Dakle, taj “mračni srednji vijek” je u korijenu netočna sintagma proizvedena dobrim dijelom poradi generalnog nepoznavanja srednjovjekovnog latiniteta i njegove vječne (ali i potrebne) usporedbe s klasičnim latinitetom, u kojem, dakako, medijevalni idiom zbog svoje “iskvarenosti” gubi trku. To razmišljanje dovelo je do toga da su u mraku ostali brojni neproučeni latinski kodeksi, isprave, i drugi zapisi.⁶¹ Priličan obol takvom generalnom (ne)shvaćanju medijevalnog latiniteta dala je, među ostalim, i ortografija kao zrcalo govora lokalne zajednice, što je znatno odudaralo od ciceronovoskog klasičnog latiniteta.

Recentna istraživanja daleko su odmaknula od gornjih naprečac izvedenih klasifikacija, pa medijevalni latiniteti itekako prepoznaju ulogu ortografije kao vrlo specifičnu i znakovitu u dokazivanju podrijetla rukopisa ili njegove datacije. Dapače, temeljem današnjih jezičnih analiza medijevalnog latiniteta, smatra se da je ta inačica latinskog jezika “sebi svojstvena” i “originalna”, bez obzira na to koliko je udaljena od klasičnog jezika, i bez obzira o kakvim se specifičnostima radilo. Nadalje, smatra se da upravo ortografija svjedoči o evoluciji latinskog jezika i da se ne radi ni o kakvu konfliktu s klasičnim latinitetom.⁶² Ortografija srednjovjekovnog latiniteta izravno svjedoči (ne)sigurnosti pisara, utjecaju lokalne zajednice, pisa-revu poznavanju klasičnog latiniteta i književnosti, njegovoj generalnoj obrazovanosti i dr. Ortografija prati fonetski razvoj jezika i od njega je nerazdvojiva. Ranosrednjovjekovni tekst *proizvod* je svih navedenih utjecaja: stupnja učenosti prepisivača latinskog teksta i njegova poznavanja klasične latinske osnove, utjecaja govora lokalne zajednice na pisara. Stupanj utjecaja lokalnog govora mogao je biti umanjen ili otklonjen jedino izvrsnim poznavanjem klasičnog latiniteta, ako je pisar uopće htio proizvesti tekst što sličniji klasičnom latinitetu.

Ovaj rad će, stoga, propitati koje ortografske osobitosti zatječemo u Pasionalu MR 164, dat će definiciju promjene o kojoj se govori, kao i mogućnost teritorija na kojem se provodila. Ortografske promjene svode se na: a) vokalske promjene (aspiracija i deaspiracija, monoftongacija, diftongacija, hiperkorektivizam i pojava e-caudata, divergencija vokala, gubljenje početnog vokala, zamjena *i/y*); i b) konsonantske promjene (toskanska aspiracija, geminacija i degeminacija, pojava rekompozicije, sonorizacija i desonorizacija, konsonantske promjene kod nazala, betacizam, palatalizacija, epentetsko *p*, *k* i elizija u konsonantskim skupinama).

3. Vokalske promjene

a) Aspiracija, deaspiracija.⁶³ Fonem /h/ još se u klasičnom latinitetu slabo izgovarao, a u vulgarnom latinitetu nastaje još izrazitija nesigurnost u pisanju. Posebno je izražena nedo-

⁶⁰ HARRINGTON, *Medieval Latin*, 2; CREMASCHI, *Guida allo studio*, 57.

⁶¹ Iz usmenog razgovora s medijevistom Marcom Mostertom s Utrecht Universityja.

⁶² HARRINGTON, *Medieval Latin*, 2.

⁶³ GODDARD ELLIOTT, A brief introduction, 5; STRECKER, *Einführung in das Mittellatein*, 23; VÄÄNÄNEN, *Introduction au latin vulgaire*, 57.

sljednost bilježenja početnog aspirata, što je karakteristika vulgarnog i srednjovjekovnog latiniteta u svim tekstovima. Pisari ništa dosljedniji nisu bili ni kada se radilo o aspiraciji unutar riječi. Važno je kod ove promjene naglasiti da ona nema pravila, svaki pisar pisao je /h/ po vlastitom nahođenju (aspiracija), odnosno, nije ga pisao (deaspiracija). Ta promjena ulazi među najčešće ortografske promjene. Primjerice: *hydolis* f. XXVIIIv; *ospes* f. 83v; *michi* f. XXXv; *simulachrum* f. XXVv; *honerator* f. XXIIIv; *aborreta* f. 61r; *habundantia* f. XXXr; *humerum* f. XXXr; *honerati estis* f. XXVIv; *heramentum* f. XXVIIIr; *mediocritatis* f. XXVIIIr; *hedicabunt* f. 60v; *Chromatius* / *Cromatius* f. 79v; *in odiernum diem* f. 105r; *honerabat* f. 88r; *hubi* f. 177r; *adhorandum* f. 62v; *Helisabet* / *Elisabet* / *Elisabeth* f. 90r; *uno hictu* f. 83v; *Daniel* / *Daniel* f. XXVIIIv; *ospes* f. 61v; *actali*(!) (grafijska i vokalska promjena, treba stajati *hac tali*) f. 176v; *Ebreus* f. 156r / *Hebrea* f. 158r; *adibentes* f. 157r; *adherent* f. 158r; *proibeam* f. 157v; *orrificum* f. 158r; *ospitio* f. 97r; *ospitabantur* f. 97r; *ortatur* f. 97r; *ospicio* f. 97r; *imnorum* f. 98v; *onestissime* f. 98v; *lavachro* f. VIr (kao i *lavacrum* f. VIr, dakle, na istoj stranici); *in hore* f. VIv; *hylarianus*, *ylarianus*, *yllariani*, *hillariani* (f. 174v); *exibeant* (f. 247v), *hunigenitum Filium* (I. r) itd.

b) Monoftongacija, diftongacija, hiperkorektizam, neprikladna upotreba e-caudata⁶⁴ su promjene, poput aspiracije i deaspiracije, karakteristične za sve vulgarnolatinke i srednjovjekovne tekstove, a također se mogu tumačiti nesigurnošću pisara. Odras su i govora lokalne zajednice, kao i pisareva znanja klasičnog latiniteta. Monoftongizaciju uočavamo na primjerima gdje su se diftonzi kontrahirali u jedan samoglasnik, a odrazilo se i kao *ę* (e-caudata). Diftongacija je pak obrnut primjer. Pojava kada pisar nepotrebno vokale piše diftonzima, a hiperkorektizam vokalska promjena u kojoj pisar umjesto jednog vokala koji stoji u riječi na ispravnom mjestu, piše diftong ili pak *ę*. Te su promjene također među najčešćim vokalskim promjenama. Primjerice: *Cornelius* f. 164v; *pręcipio* f. XXVIIIr; *ęelum* f. XXVIIIr; *ęecit* f. XXVIIIv; *ęelestis* f. 90r; *ęceptis* f. XXVv; *ęcclesia* f. 100v; *ęępit* f. 89r; *ęelos* f. XXXv; *ętiam* f. 89r; *ęinęres* f. 164v, *iudęi* f. XXVr; *hydolum* f. XXVIr; *sivę* f. XXVIr; *prętio* f. XXVIr; *aetiam* f. 90r; *pęnitentia* f. 89v; *ęceptis* f. XXVv; *ęęcidit* f. XXVIIIr; *reęępit* f. XXXv; *ęętabuntur* f. XXXr; *ęxilium* f. 158r; *ęgritudine* f. 98v itd.

c) Divergencija vokalizma⁶⁵ uobičajena je karakteristika vulgarnog latiniteta, i to vrlo značajna i signifikantna. Ukoliko se u tekstu osobito često i obilato upotrebljava, ta promjena pridonosi ubikaciji teksta. Naime, poznato je na kojim su se mediteranskim i drugim europskim mjestima odvijale zamjene vokala (odnosno, divergencija vokala), kao i to koji su vokali bili podložni promjenama.⁶⁶ Smatra se da je čitav romanski zapadni teritorij, uključujući Italiju, ali bez južne Italije, Sardinije i Korzike, reducirao vokale na način da se na tom teritoriju /i/ odrazio kao /i/, potom, /i/, /ē/ se reflektirao u /e/, /ō/, dok se /ū/ odrazio kao /o/.⁶⁷ Primjerice: *incolomis* f. 177r, f. XXVv; *in cimiterio* f. 168v; *virginis nobiles* (*virginis* – kasnije drugim rukopisom i tintom zaokruženo u *virgines*, ali prvotno stoji *virginis*); *nudosus* f. XXVIII (kasnijim rukopisom zaokruženo u *nodosus*); *introisset civitatem*

⁶⁴ TEKAVČIĆ, *Uvod u vulgarni latinitet*, 117.

⁶⁵ TEKAVČIĆ, *Uvod u vulgarni latinitet*, 154; LEE, *Linguistica romanica*, 53.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Usp. detaljniju podjelu kod: TEKAVČIĆ, *Uvod u vulgarni latinitet*, 156–157; WRIGHT, *Latin and the Romance languages*, 31; VÄÄNÄNEN, *Introduction*, 35.

Spolitanam f. XXVIIIv; *seductor multorum in civitate Spolitina* f. XXVIIIv; *Gregorius Spolitinus* f. XXVIIIv; *Dioclitiani* f. XXVIIIv; *Adheretum* (*Aderitum*) f. 157r; *Apollenaris* /*Apollinaris* f. 156r (podjednako zastupljena oba oblika); *tricenti* f. 158r. Uočen je i prijelaz /*ɛ*/ → /*i*/,⁶⁸ koji je vidljiv u talijanskom jeziku, a napose u toskanskoj regiji. Ta promjena u Pasionalu je primjetna, ali ne i konstantna, primjerice: *Diocletianus*/*Dioclitianus* (redovit primjer); *Apollenaris*/*Apollinaris* (zabilježene su obje varijante). Nadalje, primjerice, *quatinus* (*quatenus*), *simet* (*semet*), *pinnis* (*pennis*), *salim* (*saltem*), *alinam* (*alienam*), *pollicior* (*polliceor*), *spiculator* (*speculator*), *profitissa* (*prophetissa*), ... Zamijećena je promjena /*i*/ → /*ɛ*/:⁶⁹ *collegas* (*colligas*), kao i tranzicija /*o*/ → /*u*/:⁷⁰ *Vade in tertio miliariu ab urbe* f. 248v, *et te illum gladiu feriam* f. 248r, *Gurdian* f. 112v, *Octubris* f. 220v.

d) Gubljenje početnog vokala, za sada zabilježeno na manjem broju primjera: *virgini natolie* f. XXVIIv; *prerexit Victoria ad natoliam* f. XXVIIv; *et coepit dicere Anatolie* f. XXVIIv, (redak ispod gornjih primjera) itd.

e) Zamjena vokala *i* s *y*, što je također uobičajen primjer zamjene vokala radi nesigurnosti pisara uslijed lokalne zajednice. Promjena je naročito česta i uočljiva na kontaktnim bizantskim područjima te potječe iz grčkog jezika, točnije bizantskog i novogrčkog utjecaja. Slovo *y* javlja se na mjestima gdje bi u klasičnom latinitetu stajalo *i*, *ii*, *ij*, te je u Pasionalu pisano s točkom između gornjih krakova. *Y* u MR 164 isključivo zamjenjuje grafiju slova *i*, te nije uočeno da bi pisanje *y* moglo zamjenjivati neki drugi samoglasnik (primjerice glas /*j*/). Primjerice: prijelaz *y* ↔ *i*: *ydolis* / *idolis* f. XXVIIIv; *Tyrcanum* / *Tyrcanus* f. XXVIIv; *misterium* f. 98r (ali i *mysterium*); *martyi* / *martis* (redoviti primjer) itd.

4. Konsonantske promjene

a) Tzv. toskanska aspiracija lokalna je promjena koja se očituje u izgovoru fonema /*k*/, /*p*/, /*t*/ kao /*kh*/, /*ph*/, /*th*/ u intervokalnom položaju i karakteristična je samo za Toskanu, kako se već vidi u nazivu promjene.⁷¹ Ta promjena u Pasionalu nije osobito česta: *spata* f. VIr; *Iosep* f. XXXIV; *Nikodemus* (uz grafiju *k*) f. 123r; *portuna* f. 45r.

b) Geminacija, odnosno udovstručivanje konsonanata,⁷² primjerice: *intollerabilis* f. XXVIIv; *de vissione* f. XXVv; *mirra autem ... corpora* f. 63 r; *heresi Arriane* f. 168v; *repperitur in templo* f. 90v; *Apollenaris* f. 161r; *nostre resurrectionis offerret* f. 90v; *reccede* f. 157r; *tettigit* f. 158r; *littore* f. 158r; *ymmola diis* f. 158r; *Effebus* f. 98r; *inquirrulusa* f. VIr itd.

c) Degeminacija, odnosno skraćivanje dvostrukih konsonanata (geminata):⁷³ *brachis* f. 90r; *dificile* f. 158r; *cucurit* f. 159r; *Ylirici* f. 158r itd.

⁶⁸ TEKAVČIĆ, *Uvod u vulgarni latinitet*, 156.

⁶⁹ *Isto*.

⁷⁰ *Isto*.

⁷¹ *Isto*, 72.

⁷² TEKAVČIĆ, *Uvod u vulgarni latinitet*, 163, smatra da je područje južne i srednje Italije itekako poznavalo geminaciju (udovstručivanje konsonanata)

⁷³ *Isto*, 161.

d) Pojava rekompozicije,⁷⁴ odnosno raspadanja riječi na dijelove od kojih je sastavljena: *immortalis* f. XXVIIIv; *inmutabimus* f. XXXv; *inmundus* f. XXXv; *inmortale* f. XXVIIr; *inluminavit* f. 89r; *inluminare* f. 104 v; *adtulit* f. 156r *inlustres* f. 87v; *adprehendes* f. 156v; *inruentes* f. 157r; *immune* f. 97v; *inposuit* f. 158r; *inpenderet* f. 157r; *inmundo* f. 157v; *inpetrandi* f. 158r; *inpassibilis* f. 158r; *immortalis* f. 158r; *inlustrem* f. 159r; *inmaculata* f. VIr itd.

e) Sonorizacija,⁷⁵ odnosno ozvučivanje konsonanata: $t \rightarrow d$: *capud* f. 89r; *permanead* f. 159r; *fiad* f. 246v; $p \rightarrow b$: *Babtiza me* f. XVIIIv $c \rightarrow g$: *iagulavit* (umjesto *iaculavit*, f. 44v), *Craton* f. 97r / *Graton* f. 98v itd.

f) Desonorizacija ili obezvučivanje konsonanata (obrnut proces od sonorizacije): $b \rightarrow p$: *optinebat*, f. 74r (najčešći primjer), *plasphe-mare* f. 61r, *optemperamus* f. 104v, *plasphe-mare* f. 61r; $z \rightarrow s$: *baptisatis* f. 66v, *baptismatis* f. 76v, $d \rightarrow t$: *aliut* f. 261r, *quot* f. 197v, *set* f. 44v, *illut* f. 251r itd.

f) Konsonantske promjene kod nazala: $m \rightarrow n$: *in sublimen locum* f. 104v; *menbros* f. 87r; *implicatus* f. 98r; *comfiteor* f. 158r; *contra* / *contraria* f. 159r; *conpellere* f. Ir; *inperiale preceptum* f. 177r; *ad conpunctionem* f. VIr; $n \rightarrow m$: *numquit* f. IVv itd.

f) Betacizam, odnosno stapanje fonema /b/ i /v/:⁷⁶ *davo* f. 163r; *bravium* f. VIIIr; *Savinus* f. XVv, f. XVr ...; *Savina*, f. 192r, etc, *Iobem* f. XVv itd.

g) Palatalizacija velara ispred *e*:⁷⁷ *maiestas* / *magestas* f. 78r itd.

i) Epentetsko *p*: *calumpniatus* f. XXXr; *condempnat* f. XXIr; *condempnari* f. XXVIIr; *contempnas* f. XXIIIr; *dampnavit* f. 168v; *dampna* f. 87v; *sollemnitate* f. 61v; *volumptatem* f. 157v itd. U konsonantskoj skupini *mn* u vulgarnom latinitetu bilo je sasvim uobičajeno umetnuti tzv. *epentetsko p*, dok je u klasičnom latinitetu grupa *mn* bila sasvim uobičajena. Međutim bezvučno *p* među *m* i *n* nema opravdanja. Ta se promjena može donekle objasniti time što se u vulgarnom latinitetu nije osjećala adekvatna razlika među *m* i *n* u govoru, pa je među njih ubačeno *p* da se ta konsonantska skupina dodatno naglasi. Ujedno je *epentetsko p* na taj način iskorišteno da se spriječi i moguća asimilacija konsonanata *mn* > *n*, *mn* > *mm*, *mn* > *nn*.⁷⁸

k) Grafija *k*: preko grafije *k* (pisanje fonema /k/ umjesto /c/) možemo procijeniti je li tekst bio podložan adriobizantskom utjecaju, nastao na teritoriju vrlo bliskom grčkom teritoriju, ili je pak to odraz skriptorove lokalne zajednice, npr: *karissimos suos* f. XXXIIr, *frater karissimus* (f. 63v); *karitas*, *Kyrie eleyson* itd.

⁷⁴ Isto, 149.

⁷⁵ Isto, 163 promjena intervokalnih kratkih bezvučnih okluziva u zvučne.

⁷⁶ VÄÄNÄNEN, *Introduction*, 51; TEKAVČIĆ, *Uvod u vulgarni latinitet*, 82, smatra da se stapanje fonema /b/ i /v/ (betacizam) širi iz Rima i južne Italije; HERMAN, *Le Latin Vulgaire*, 52, smatra da ta promjena nije bila panromanska i nije zahvatila sve dijelove Carstva, ali je uočena na prostorima Dalmacije, Italije, Afrike, Španjolske.

⁷⁷ VÄÄNÄNEN, *Introduction*, 54, o promjenama konsonanata u intervokalnom položaju (palatalizacija); palatalizacija velara ispred *e*, i. Palatalizacija u latinskom jeziku je konsonantska promjena u kojoj se velari (k, g, h) pred vokalima ili poluvokalima mijenjaju u druge konsonante ovisno o području. TEKAVČIĆ, *Uvod u vulgarni latinitet*, 166.

⁷⁸ PERIĆ, Neke jezične osobitosti, 100.

l) Elizija u konsonantskim grupama: kombinacija labijala s nazalima i okluzivima, *mp*, *pt*, rezultirala je elizijom jednog konsonanta, primjerice:⁷⁹ *sermo de asuptione sancte Marie virginis* f. 183v; *IIII Kalendas Setembris decollatio* f. 191r; *XVIII Kalendas Setembris incipit* f. 183r.

5. Primjer teksta iz Pasionala MR 164 odlomak životopisa sv. Martina⁸⁰ Vita s. Martini (BHL 5610)

f. 243r, (ls)⁸¹

Eodem die incipit vita sancti Martini episcopi.

Igitur Martinus Sabaria Pannoniorum oppido oriundus fuit, sed intra Italiam Ticini alitus⁸² est, parentibus vero⁸³ secundum seculi dignitatem non infinis, gentilibus tamen. Pater eius miles primum, post tribunus militum fuit. Ipse armatam militiam in adulescentia consecutus⁸⁴, inter scholares aulas⁸⁵ sub rege Constantio, deinde sub Iuliano Cesare militavit. Non tamen sponte, quia primis fere anis⁸⁶ divinam potius servitutem sacra illustris pueri spiravit⁸⁷ infantia.

Nam cum esset annorum decem, invitis parentibus, ad ecclesiam confuit⁸⁸ seque catechumeni fieri postulavit. Mox mirum in modum totus in Dei opere conversus. Cum esset annorum xii, heremum concupivit, fecissetq[ue]⁸⁹ votis satis si [etas]⁹⁰ [infirmitas]⁹¹ [non]⁹² obstitisset⁹³. Animus tamen [illius]⁹⁴ aut circa monasteria aut circa ecclesias semper intentus, meditabatur adhuc in etate puerili, quod postea devotus implevit.

Sed cum edictum⁹⁵ esset a regibus, ut veteranorum filii ad militiam scriberentur, prodente patre, qui felicibus eius actibus invidebat. Cum esset annorum quidecim, captus et catenatus /DS/ sacramentis militaribus implicatus est. Unu⁹⁶ tantum servo comite contentus, cui tamen versa vice Dominus serviebat, adeo usque⁹⁷ plerumque ei et calciamenta ipse detrudere⁹⁸ et ipse detergeret, cibum tamen una caperent, hic sepius ministraret. Triennium

⁷⁹ VÄÄNÄNEN, *Introduction*, 65, 66.

⁸⁰ Tekst je uspoređen s izdanjem: MOMBRIZIO, *Sanctuarium*, i s autorici najnovijim poznatim izdanjem životopisa sv. Martina, *Sulpicius' Severus Vita Martini*.

⁸¹ *ls* je oznaka za lijevi stupac, a *ds* za desni

⁸² SCM, SS altus

⁸³ SS deest

⁸⁴ SS secutus

⁸⁵ SS alas

⁸⁶ annis – drugo *n* napisano kasnijim rukopisom i drugom tintom iznad slovnog mjesta

⁸⁷ s lijeve strane na početku umetnuto malo *a* spiravit

⁸⁸ SCM, SS confugit

⁸⁹ sadržaj u zagradama ostrugan i teško čitljiv

⁹⁰ napisano drugim, kasnijim rukopisom. SS aetatis

⁹¹ SCM, SS

⁹² *etas non* umetnuto naknadno

⁹³ SS non fuisset impedimento

⁹⁴ s desne strane nadopisano *illius*

⁹⁵ *e* napisano naknadno

⁹⁶ drugim rukopisom krajnje *u* zaokruženo je u slovo *o*

⁹⁷ SS ut

⁹⁸ SS detraseret

fere ante baptismum inhermis⁹⁹ fuit, integer tamen ab his vitiis quibus illud hominum genus implicari solet. Multa [illi]¹⁰⁰ circa commilitiones benignitas, multa¹⁰¹ caritas, patientia vero atque humilitas ultra umanum modum. Nam frugalitatem laudare in eo¹⁰² non est neccessē, qua ita usus est, ut iam illo tempore non miles, sed monachus putaretur. Quibus rebus¹⁰³ ita sibi omnes commilitiones suos¹⁰⁴ devinxerat, ut eum miro affectu venerarentur. Necdum tamen regeneratus in Christo agebat quēdam bonis operibus baptismatis¹⁰⁵ candidatum: adsistere scilicet laborantibus, opem fer[r]¹⁰⁶e miseris, alere aegentes, vestire nudos, nichil sibi [ex]¹⁰⁷ militiae stipendi[i]¹⁰⁸s preter cotidianum victum reservabat¹⁰⁹. Iam tunc¹¹⁰ Evangelii non surdus auditor de crostino non cogitabat.

Zaključak

Najčešće, ali i najjednoličnije, očekivane, promjene pretrpjeli su vokali, napose je to vidljivo u aspiraciji, deaspiraciji, monoftongaciji, diftongaciji, i hiperkorektivizmu tih primjena, te upotrebi e-caudata. Od vokalskih promjena kao značajniju izdvojila bih divergenciju vokala koja, ako se često viđa u tekstu i/ili postoji značajan broj riječi s tom promjenom, može uputiti na ubikaciju teksta. Međutim, kako primjeri pokazuju, za svaki primjer gdje su vokali pretrpjeli divergenciju, nalazimo isti takav kod kojeg se ta promjena nije dogodila. Na primjeru Pasionala ta promjena upućuju na talijansko, konkretno toskansko područje. S obzirom na to da je u drugim radovima i monografiji umjetničko-tekstualnom analizom Passionala povezan s ravenskom bazilikom Saint'Apollinare Nuovo, rezultati divergencije vokala mogu uputiti na to područje. Preostale vokalske promjene, poput prijelaza $y \leftrightarrow i$, smatraju se sasvim uobičajenim pojavnostima za medijevalni latinitet i ne upućuju ni na što konkretno jer su se odvijale na mnogim područjima, u različitim spisima / kodeksima te tijekom mnogih stoljeća.

Konsonantske promjene prisutne su u mnogo većoj mjeri nego vokalske, ujedno su i raznovrsnije. Međutim, nijedna od njih ne ističe se baš osobito i značajnom frekvencijom kojom bi nadmašila druge promjene i ortografsku analizu odvela u drugom smjeru. Pojavljuju se primjeri tzv. toskanske aspiracije, koja usmjerava već svojim nazivom. Potom, na temelju korištene literature, iz pojave geminacije mogao bi se naslutiti talijanski teritorij, kao i iz sonorizacije, dok se sve ostale navedene promjene (degeminacija, rekompozicija, desonorizacija, kons. promjene kod nazala, grafija *k*, betacizam, palatalizacija, epentetsko *p*, elizija) potpuno uklapaju u udžbeničke opise vulgarnog latiniteta i ni za jednu promjenu

⁹⁹ SCM, SS in armis; *h* ostrugano

¹⁰⁰ nadopisano iznad. SS illius

¹⁰¹ SS mira

¹⁰² SS laudari

¹⁰³ SS pro quibus rebus

¹⁰⁴ SS deest

¹⁰⁵ SS baptismi

¹⁰⁶ umetnuto drugim rukopisom, kasnijom tintom

¹⁰⁷ nadopisano iznad

¹⁰⁸ nadopisano iznad

¹⁰⁹ SS reservare

¹¹⁰ S tum

ne možemo reći da je konstantno i uporno provedena do te mjere da bi se na toj osnovi mogao decidirano govoriti o nekom konkretnom teritoriju.

SUMMARY

ON ORTHOGRAPHIC CHANGES AND THEIR SIGNIFICANCE IN EARLY MEDIEVAL LATIN: EXAMPLES FROM HAGIOGRAPHIC LATIN TEXTS OF PASSIONAL MR 164

In this paper we have tried not only to determine what kind of orthographic changes (vocal and consonant) and to what extent we find in the hagiographic anthology Pasionale MR 164, but also to answer the question from the title - what do these orthographic changes mean? Pasionale MR 164 is the first complete hagiographic collection in our country and also the oldest codex in the Metropolitan Library.

The indication of the orthographic changes, as those that can significantly influence thinking about the codex ubication, led to the following results. Consonantal changes are more frequent and with the Italian area evident in the changes of Tuscan aspiration, gemination and sonorization. However, these changes are not so numerous that we can speak with certainty about the origin of the codex on these grounds. Other consonant changes (degemination, recomposition, desonorization, nasal consonant changes, k spelling, betacism, palatalization, epenthetic p, elision) fully follow the textbook descriptions of the orthography of Vulgar Latin.

The vowel changes have a smaller scope, but more frequently used, although only one of them can be significant for ubication. It is the divergence of vowels that determines exactly in which (Mediterranean and other) places vowel substitutions took place, as well as which vowels were affected by such changes. Other vowel changes such as monophthongization, diphthongization, aspiration and deaspiration, replacement of i by y, can be found in every early medieval text.

The paper concludes that orthography can be of great use in certain cases in determining the place of origin of a codex, especially when certain changes are constant. In the case of Pasionale, we observe the uncertainty of the scribe in implementing any change. Therefore, the ubication should certainly be sought in other analyses, of which the paleographic one is certainly among the most important, and immediately after the linguistic and hagiological ones analyses..

KEY WORDS: *Early Medieval Latin, Early Medieval Orthography, Pasionale MR 164, Latin Hagiography*

Popis literature

- AGNELUS, Andreas. *Liber pontificalis, sive Vitae pontificum Ravennatum*. Modena: Benedetto Bacchini, 1708.
- BADURINA, Anđelko. Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj u 11. stoljeću. U: *Zvonimir, kralj hrvatski. Zbornik radova*. Ur. Ivo Goldstein. Zagreb: HAZU, 1997., 183–189.
- BHL (*Bibliotheca hagiographica Latina Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis ediderunt Socii Bolandiani*. Bruxellis, 1898–1899 (T. A–I); 1900–1901 (T.K–Z).
- BREKO KUSTURA, Hana. *Najstarija misna knjiga srednjovjekovne Pule (11. stoljeće): notirani glazbeni kodeks iz Samostana franjevac konventualaca u Šibeniku, tzv. šibenski Liber sequentiarum et sacramentarium*. Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2012.
- BUDIN, Branka. Knjižnica Metropolitana. *Bibliotheca cathedralis ecclesiae Zagrabiensis. Knjižnica* 47 (2003.) 3: 165–187.
- BURTON, Phillip (ur.). *Sulpicius' Severus, Vita Martini*. UK: Oxford University Press, 2017.
- CREMASCHI, Giovanni. *Guida allo studio del Latino medieval*. Padova: Liviana, 1959.
- FANCEV, Franjo. Kulturno-literarni rad u Zagrebu za prvih pet vjekova njegove historije. U: *Katalog kulturno-historijske izložbe grada Zagreba prigodom 1000-godišnjice hrvatskoga kraljevstva 925. – 1925*. Zagreb: /s.n./, 1925., 11–28.
- GODDARD ELLIOTT, Alison. A brief introduction to medieval Latin Grammar. U: *Medieval Latin*. Ur. Karl Pomeroy Harrington. Chicago: The University of Chicago Press, 1997., 1–51.
- Harrington, Karl Pomeroy. *Medieval Latin*. Chicago: The University of Chicago Press, 1997.
- HERMAN, Joseph. *Le Latin Vulgaire*. Paris: Presses universitaires de France, 1970.
- KATIČIĆ, Radoslav. *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
- KNIEWALD, Dragutin. Zagrebački liturgijski kodeksi XI.–XV. stoljeća. *Croatia sacra: Arhiv za crkvenu povijest Hrvata* 10/19 (1940.): 1–126.
- KNIEWALD, Dragutin. Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa. *Rad HAZU knj.279 Umjetničkoga razreda* 6 (1944.): 5–108.
- KREŠIĆ NACEVSKI, Lucija. Metropolitanski Pasion MR 164 i bazilika Sant' Apollinare Nuovo u Raveni: sadržajna analiza i Heinzerova metoda selekcije svetačkog imena. *Christiana croatica periodica* 76 (2015.): 11–25.
- KREŠIĆ NACEVSKI, Lucija. *Passion and Textuality, Textuality of Passion: Passionale MR 164*. Berlin: LIT Verlag, 2025.
- LEE, Charmaine. *Linguistica romanza*. Roma: Carocci editore, 2002.
- MAGIĆ, Vladimir – PELC, Milan – AB AFFY, Mirna. *Cimelia Metropolitana: povijest i knjižno blago Knjižnice Zagrebačke nadbiskupije*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2016.

- MAGIĆ, Vladimir. Metropolitanska knjižnica. U: *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094.–1994.: Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića*. Ur. Antun Škvorčević. Zagreb: Nadbiskupija zagrebačka, 1995., 421–433.
- MAGIĆ, Vladimir. Metropolitanska knjižnica. U: *Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu 1607.–2007.: u povodu 400. obljetnice*. Ur. Aleksandar Stipčević. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2007., 150–154.
- MAUSKOPF DELIYANNIS, Deborah. *Ravenna in late antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- MOMBRIZIO, Bonino. *Sanctuarium seu Vitae sanctorum*. Pariz: T.I. Apud Albertum Fontemoing, T.II Apud Fontemoing et Socios, 1910. (SCM)
- NOVAK, Viktor. Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji. *Otisak iz Glasa SANU, knj. II*. Beograd: /s.n./, 1963., 1–63.
- NOVAK, Viktor. *Scriptura beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske minuskule: Paleografska studija*. Zagreb: /s.n./, 1920.
- NOVAK, Viktor. Najstariji dalmatinski rukopis Evangelium Spalatense. Paleografska studija o nepoznatoj školi poluuncijale osmoga stoljeća. *I. prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku XLVI*: 1–89, tab I–VII.
- NOVAK, Viktor. *Latinska paleografija*. Beograd: Naučna knjiga, 1987.
- PERIĆ, Olga. Neke jezične osobitosti djela Historia Salonitana. *Živa antika* 31 (1982.) 1: 93–103.
- PETROVIĆ, Ivanka. Hagiografsko-legendarna književnost hrvatskog srednjovjekovlja i senjski 'Marijini mirakuli'. Izvori, žanrovske, tematske i tipološke karakteristike. *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu* 34 (1984.): 181–201.
- PHILLIPART, Guy. L'édition médiévale des légendiers latins dans le cadre d'une hagiographie générale. U: *Hagiography and Medieval Literature: a Symposium*. Ur. Hans Bekker-Nielsen, Peter Foote, Jorgen Hojgaard, et al. Odense: Univ Pr of Southern Denmark, 1981., 127–158.
- PHILLIPART, Guy. Les légendiers latins et autres manuscrits hagiographiques. U: *Typologie des sources du moyen âge occidental, fasc. 24–25*. Turnhout: Brepols, 1977.
- PHILLIPART, Guy. Martirologi e leggendari. U: *Lo spazio letterario del medioevo. I. II medioevo Latino*. Rome: Salerno editrice, 1994., 605–648.
- TKALČIĆ, Ivan Krstitelj. Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieka. *Starine XIII* (1881.): 119–149.
- TKALČIĆ, Ivan Krstitelj. *Povjestni spomenici slob. kralj. Grada Zagreba prijestolnice kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*. Zagreb: /s.n./, 1905.
- STIPIŠIĆ, Jakov. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.
- ŠANJEK, Franjo. *Latinska paleografija i diplomatika*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, 2004.
- The Roman Martyrology*, (RM). Baltimore: John Murphy Company, 1916.

- SHEERIN, Daniel. Christian and Biblical Latin. U: *Medieval Latin: an Introduction and Bibliographical Guide*. Ur. F. A. C. Mantello – A. G. Rigg. Washington: The Catholic University of America Press, 1996., 137–156.
- STRECKER, Karl. *Einführung in das Mittellatein*. Berlin: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1929.
- VÄÄNÄNEN, Veikko. *Introduction au latin vulgaire*. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1967.
- WRIGHT, Roger. *Latin and the Romance languages in the Early Middle Ages*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1996.
- TEKAVČIĆ, Pavao. *Uvod u vulgarni latinitet (s izborom tekstova)*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1970.